

старший викладач кафедри
слов'янської філології та перекладу
Маріупольського державного
університету

СИСТЕМА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ БАЗОВИХ ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПТІВ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Постановка проблеми. Оцінна модальність є невід'ємним компонентом значення її елементів. У цьому проявляється взаємозв'язок мови і мислення, оскільки оцінювання, приписування цінності об'єктів і явищ дійсності є однією з основних функцій людської свідомості і може здійснюватися тільки за допомогою мови. Процес оцінювання – це співвідношення предмета або явища з ідеалізованою моделлю світу, до якої включаються не всі компоненти і параметри дійсності, а тільки ті, що мають цінність на думку носіїв даної культури. Тому якщо дескриптивні значення фіксують ставлення висловлювання до реальності, то оцінні значення характеризують відношення між дійсним світом і його ідеалізованою моделлю, а також наявність чи відсутність відповідності між цими світами, відображення одного в іншому. Проблема оцінної модальності вчені займалися з давніх часів, однак і дотепер не існує загальноприйнятої класифікації цінностей, визначення природи цінностей, чим і визначається актуальність запропонованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мова виконує безліч функцій, до числа яких входить також оцінна, або регулятивна функція. В оцінці проявляються загальні закони людського мислення і пізнання світу, тому вона є універсальною лінгвістичною категорією. В усіх мовах є такі одиниці, в структурі значення яких представлені в тій чи іншій мірі оцінний компонент. В.В. Виноградов у зв'язку з цим зазначав: «Предметне значення слова до певної міри формується оцінкою, і оцінці належить творча роль у змінах значень» [2, с. 21].

О.М. Вольф дає таке визначення оцінки: «Оцінка передбачає ціннісний аспект значення мовних висловлень, який може інтерпретуватися як «А (суб'єкт оцінки) вважає, що Б (об'єкт оцінки) добрий/поганий»» [3, с. 5–6]. В.М. Телія розглядає оцінність у мові як один із типів модальності, як «зв'язок, що встановлюється між ціннісною орієнтацією мовця/слухача і позначається реалією, що оцінюється позитивно або негативно на якій-небудь підставі відповідно до «стандарту» буття речей або стану справ у певній картині світу, що лежить в основі норм оцінки» [7, с. 23]. Обидва автори вказують на зв'язок мовної оцінки із системою цінностей суб'єкта, що оцінює. Ця система входить у структуру оцінки як «точка відліку» оцінки, поряд із суб'єктом оцінки, її об'єктом і самим оцінним компонентом [3, с. 5–6].

У мові існує два основних типи оцінних значень: загальнооцінні (добрий/поганий) і конкретнооцінні, що вказують на певний погляд і певний аспект оцінки. Фінський філософ Г. фон Врігт запропонував класифікацію конкретних мовних оцінок, згідно з якою всі оцінки можна розділити на: 1) інструментальні – оцінюють предмет з боку виконання ним своїх функцій; 2) технічні, або оцінки майстерності – оцінюють людину з погляду виконання ним своїх функцій; 3) оцінки сприяння; 4) утилітарні оцінки; 5) медичні – оцінюють предмет з боку добра для людини; 6) гедоністичні [1, с. 189]. На наш погляд, ця класифікація може бути зведена до кількох загальніших типів. Так, наприклад, не зрозуміло, чим по суті відрізняються утилітарні й медичні оцінки, гедоністичні та оцінки сприяння. Н.Д. Арутюнова поділяє конкретно оцінні значення на: 1) сенсорно-смакові, або гедоністичні; 2) психологічні, серед яких виділяються інтелектуальні та емоційні; 3) естетичні; 4) етичні; 5) утилітарні; 6) нормативні; 7) телеологічні [1, с. 198]. Ця класифікація також видається нам недостатньо чіткою, оскільки так звані психологічні оцінки мають або гедоністичні (цікавий – нудний), або утилітарні (розумний – дурний) підстави. До утилітарних підстав зводяться, в решті решт, і нормативні, і телеологічні оцінки.

Оскільки погляд, який визначає оцінну модальність, пов'язаний передусім із системою цінностей, нам видається найбільш доцільним взяти в ролі підстави класифікації мовних оцінок типи цінностей і виділити, відповідно, гедоністичні, утилітарні, етичні й естетичні оцінки. Необхідно відзначити, що тип оцінки може бути прагматичний і okazional'nyy. Нами розглядаються лише узуальні оцінні значення, тобто закріплені у свідомості мовного колективу.

Мета нашого дослідження – опис основних моделей інтерпретації базових концептів, зумовлених чотирма типами ціннісних відношень і суб'єктною або об'єктною спрямованістю оцінки.

Завдання наукової розвідки вбачаємо у:

- визначенні природи оцінки та цінностей;
- дослідженні поглядів українських лінгвістів на природу та класифікацію цінностей;
- опрацюванні поглядів зарубіжних лінгвістів на природу та класифікацію цінностей.

У мові існують різні способи вираження оцінки. Оцінне значення може передаватися: 1) за допомогою словотворчих засобів; 2) спеціальними лексико-граматичними класами слів; 3) словами з конотативними компонентами лексичного значення; 4) цілими висловлюваннями. Розглянемо кожен спосіб докладніше.

Існують особливі елементи словотворчої системи, здатні містити оцінну семантику, – суфікси суб'єктивної оцінки. Відмінною особливістю цих елементів є те, що вони виражають позитивну і негативну оцінку на рівні емоції, не вказуючи при цьому на підставу того чи іншого оцінного ставлення.

У мовознавстві існувало два погляди на статус слів, до складу яких входять суфікси суб'єктивної оцінки. Ф.Ф. Фортунатов і Д.М. Ушаков уважали такі лексеми новими словами, лексичне значення яких містить оцінну сему. Інші вчені, такі як М.В. Ломоносов, О.О. Потебня, Л.В. Щерба, В.В. Виноградов тощо, розглядали ці слова

як форми основних лексем, що передають оцінні відтінки значення. В основі цієї полеміки лежить питання про статус оцінного компонента у структурі значення слова, який ми розглянемо нижче.

Говорячи про оцінну семантику, насамперед мають на увазі особливі лексико-граматичні класи слів, призначені для побудови оцінних висловлювань, – прикметники, прислівники, слова категорії стану. Однак Г.О. Золотова вважає, що не можна уналежнювати ці слова до звичайних лексико-граматичних класів, оскільки вони «семантично відокремлюються від основного категорійного значення відповідних частин мови (висловлюють суб'єктивну оцінку, а не ознаку дії ситуації, предмета)» [5, с. 18]. Питання про категорійну належність оцінних предикатів нерозривно пов'язане з проблемою відмінностей дескриптивного й оцінного елемента, що є однією з основних у теорії оцінки й аксіології в цілому. Особливість оцінних предикатів, зокрема загальнооцінних «добре/погано», що відрізняє їх від дескриптивних, полягає в тому, що вони застосовуються до різних класів об'єктів, як зазначає О.А. Гвін, «факт надзвичайної широти безлічі добрих речей безсумнівний» [6, с. 125].

Значний обсяг денотативної належності зумовлений тим, що, «не будучи дескриптивними, оцінні предикати стирають індивідуальність об'єкта <...> І за позитивною, і за негативною оцінкою можуть стояти різні набори аксіологічно релевантних ознак» [6, с. 129]. Американські вчені А. Айер, Ч. Стівенсон і Р. Херар розглядали оцінність як одну з комунікативних цілей мовленнєвого акту, пов'язану з діяльністю людини. Вона спрямована на регуляцію її поведінки, а не на фіксацію отриманих знань про світ. Н.Д. Арутюнова також вважає, що «аксіологічна таксономія має дидактичну мету» [1, с. 9], що і відрізняє її від дескрипції. Однак оцінний компонент у повному обсязі позбавлений предметного уналежнення. Це пов'язано з тим, що загальнооцінні предикати «добрий/поганий» можуть виконувати дві різні функції: 1) функція вираження певних психічних станів (позначення емоцій); 2) функція заміщення тих чи інших сукупностей емпіричних властивостей (у порівнянні з еталоном або стандартом).

І в аксіології, і в лінгвістиці робилися неодноразові спроби з'ясування значення загальнооцінних предикатів, що пов'язувалося найчастіше з поняттями користі або задоволення. Найбільш загальне, на наш погляд, трактування значення цих слів запропоноване Н.Д. Арутюновою, яка вважає, що предикат «добрий» указує на відповідність предмета чи явища ідеалізованій моделі світу, «що усвідомлюється як мета буття людини» [1, с. 5], а предикат «поганий» – на невідповідність цієї моделі.

Ще одним способом вираження оцінної модальності є її включення в лексичне значення найменувань предметів і дій. Іншими словами, оцінне ставлення можуть передавати не лише спеціальні предикати, а й звичайні лексичні одиниці. Д.М. Шмельов указує на необхідність розрізняти серед лексичних одиниць: 1) слова, які позначають певні емоції і переживання; 2) слова, емоційна значущість яких створюється за допомогою слівотвірних засобів; 3) слова, у власному лексичному значенні яких міститься певна оцінка позначуваних ними явищ. Слова першої групи не відрізняються від дескриптивної лексики і самі собою не передають оцінної семантики. Слова другої групи мають формальні ознаки, що дають підстави уналежнити їх до засобів вираження оцінного ставлення. Слова третьої групи мають особливу структуру значення, що відрізняє їх як від оцінних предикатів, так і від неоцінної лексики в цілому.

Традиційно в лексичному значенні розрізняють денотативний, сигніфікативний і конотативний компоненти. Денотативний компонент, як відомо, вказує на співвіднесеність слова з предметом або явищем; сигніфікативний – на співвіднесеність із поняттям; конотативний компонент трактується дослідниками як додатковий щодо денотативного і сигніфікативного, який указує на суб'єктивне ставлення до світу. Наведемо визначення конотації, що виділяє В.М. Телія: «Конотація – семантична сутність, яка входить у семантику мовних одиниць і виражає емотивно-оцінне і стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності при її позначенні у висловленні» [7, с. 4].

При цьому конотативний елемент значення не обмежується лише оцінним компонентом, хоча існує думка, що конотація співвідносна саме з оцінним компонентом і являє собою стійкі ознаки поняття, хоча й при цьому не суттєві, які втілюють оцінку, що прийнята саме в цьому конкретному мовному колективі. Однак найчастіше у структурі конотації виокремлюють категорії експресивності, образності, оцінності й емоційності. Так, В.І. Гервердовський фіксує такі конотативні компоненти:

- 1) ситуативно-психологічні, серед яких а) оцінні (меліоративність, пейоративність), б) експресивні (іронічність, евфемістичність, посилення);
- 2) соціально-лінгвістичні (жаргонність, розмовність, книжність);
- 3) мовні, серед яких а) власне мовні (новизна, іншомовність, архаїчність, термінологічність) і б) локальні (діалектні);
- 4) культурні (ідеологічність і включеність у систему культури) [4].

Найбільш ґрунтовним та повним вважаємо визначення А.П. Загнітка, який витлумачує національно-культурну конотацію слова як додаткові до основного значення семантичні, стилістичні, функційні тощо відтінки, породжені неповторним для кожного етносу осмисленням тих чи інших реалій національної культури з відповідної для неї шкали моральних, етичних, оцінних та інших цінностей.

Однак не всі дослідники вважають оцінку конотативним аспектом значення. Так, В.М. Телія розрізняє два типи оцінних значень: власне оцінне й емотивно-оцінне. Власне оцінне значення, на думку лінгвіста, «включається в обсяг денотації» [7, с. 25–29]. Це пов'язано з тим, що В.М. Телія передбачає існування якихось об'єктивних цінностей, «властивостей, які сприймаються об'єктивно як добрі або погані» [7, с. 25–29]. Тому такі слова, як *горе*, *цікавий*, *мчати*, *негідник* тощо ця дослідниця вважає такими, що виражають об'єктивну оцінку, засновану на раціональному судженні. Емотивно-оцінне значення вноситься до складу конотації, бо воно «детерміноване світоглядом народу» [7, с. 25–29]. Це значення здатні передавати мовні одиниці, що виникли в результаті вторинної номінації, як, наприклад, *лишенько*, *нестися з усієї сили*, *пройдисвіт* тощо.

Обидва ці погляди потребують деяких уточнень, оскільки, по-перше, об’єктивних цінностей не існує, бо цінність – це ставлення суб’єкта до об’єкта, зумовлене як об’єктивними, так і суб’єктивними факторами. А розмежування типів конотації, яке проводить В.М. Телія, визначається двома факторами. Перший фактор – це властивості референта, або, точніше кажучи, наші знання й уявлення про ці властивості. Другий фактор – конкретні лексичні одиниці, які використовуються для позначення цих референтів. Другий фактор є визначним для формування емотивних і стилістичних компонентів значення [7, с. 25–29]. По-друге, предметом іменування оцінно маркованого слова є не шкала критеріїв, а результат співвіднесення із цією шкалою, який не може бути включений у сигніфікат – поняття, що містить уявлення про істотні ознаки предмета. Тому ми розглядаємо оцінне значення як один з елементів конотації, який указує на ціннісне ставлення суб’єкта до предметів і явищ дійсності.

Про оцінну семантику можна говорити також стосовно цілих висловлювань і текстів. При цьому висловлювання сприймається як оцінне навіть за відсутності оцінних предикатів і слів з оцінною конотацією, якщо адресат обізнаний у ситуації. Виразення оцінності в тексті вивчається герменевтикою, що досліджує імпліцитні значення. Аксіологічні смисли, наявні в мовних одиницях цих рівнів, більшою мірою належать до прагматики.

Тож, на нашу думку, вичерпним є погляд А.П. Загнітка, який розглядає конотативну семантику в різних напрямках: 1) додаткові семантичні, емоційні, оцінні, прагматичні чи стилістичні відтінки, що супроводжують поняттєво-предметний зміст і виникають унаслідок взаємодії основних значень слів і речень із фоновими знаннями мовців під впливом контексту та мовленнєвої ситуації, надають можливість мовній одиниці виконувати експресивну функцію, створюють особливий колорит мовлення і сприяють досягненню відповідної комунікативної настанови за умови їхнього правильного використання; 2) у стилістиці – одне з основних понять, яке означає додаткові семантичні та стилістичні відтінки, що накладаються на головне значення слова в процесі комунікації й надають висловленню емоційно-експресивного забарвлення (урочистості, невимушеності, фамільярності тощо), певного тону, колориту; для конотації характерні приховані семи, уявлення, семантичні асоціації, емоційна домінантність значення, експресивні-емоційні нашарування, прагматичні відтінки значення та ін.; відтінки значення слова (емоційні, образні тощо), додаткові до його денотативного (поняттєвого) значення; 3) у лінгвістиці тексту – елементи смислу повідомлення (висловлення), які виникають із взаємодії вихідних значень речень і слів із фоновими знаннями учасників спілкування під впливом контексту і ситуації; 4) у комунікативній лінгвістиці – додаткові до основного значення слова, фразеологізму, словосполучення, висловлення, тексту (дискурсу) відтінки (в тому числі й національно-культурні), які надають їм особливого, неповторного забарвлення в спілкуванні й корелюють із поставленими комунікативними завданнями [8, с. 10].

Таким чином, вважаємо, що оцінна модальність пронизує всі рівні структури мови і є невід’ємним компонентом значення її елементів. У цьому виявляється взаємозв’язок мови і мислення, оскільки оцінювання, приписування цінності об’єктам і явищам дійсності є однією з основних функцій людської свідомості і може здійснюватися за допомогою мови. Процес оцінювання визначаємо як співвідношення предмета чи явища з «ідеалізованою моделлю світу» [8, с. 12], до якої включаються не всі компоненти і параметри дійсності, а тільки ті, що мають цінність на думку носіїв даної культури. Тому якщо дескриптивні значення фіксують ставлення висловлювання до реальності, то оцінні значення «характеризують відносини між дійсним світом і його ідеалізованою моделлю, сам факт наявності або відсутності відповідності між цими світами, відображення одного в іншому» [8, с. 12].

Система цінностей отримує своє відображення в мовній картині світу. Однією з особливостей концептів ціннісної системи є те, що вони, будучи переважно абстрактними сутностями, здатні сприйматися як об’єктивно наявні тільки через слово. Річ у тому, що мовні засоби можна розподілити на дві групи відповідно до структури дійсності, інтерпретацію якої вони втілюють: на імена конкретних сутностей і на імена абстрактних сутностей. Основними «видами» реальності є світ матеріальний і світ ідеальний. Відношення означального й означуваного слів, що відповідають предметам і явищам цих двох світів, принципово різні. Слово, денотатами якого є матеріальні об’єкти, відображає реальність.

У МКС, що реалізує систему цінностей, визначальним елементом значення абстрактного слова стає конотація. Конотативні елементи зумовлюють особливі відношення між словами, що не зводяться до відношень, створюваних десигнативними компонентами значення. Цей особливий тип відношень відображає вплив соціокультурних чинників. Тому підставою для об’єднання мовних одиниць у семантичні поля у фрагменті МКС, що репрезентує систему цінностей, є позитивна чи негативна оцінка відповідно до тих чи інших типів ціннісних відношень, а не конкретні якості та властивості об’єктів і явищ дійсності.

Висновки. Отже, варіанти ціннісної інтерпретації концепту, що існують у системі мови і сформовані тією чи іншою думкою, визначаються трактуваннями даного концепту в чотирьох підсистемах загальної системи цінностей (етичні (моральні) цінності; естетичні цінності; практичні (утилітарні) цінності; гедоністичні цінності), а також суб’єктною чи об’єктною спрямованістю оцінки, оскільки дані варіанти утворюють внутрішню структуру відповідного семантичного поля. При цьому найбільш значущі з них впливають на формування конотативного компонента значення мовних одиниць, що входять у дане семантичне поле, а решта існує потенційно, реалізуючись в особливих контекстах. Крім того, існує багато понять і слів, що викликають сумніви з приводу того, до якої конкретної ціннісної категорії їх уналежнити. Це пов’язано з нечіткістю понять, які формують окремі категорії, із сумнівами, яке поняття є їхнім центром, а також із тим, що значення оцінно забарвлених слів можуть бути розташовані ближче або далі щодо центру категорії. Відображення національної культури у формах мови може мати подвійний характер: статичний і динамічний. Статичний аспект полягає у значеннях слів, граматичних формах і конструкціях, динамічний – в їхньому живанні у висловлюванні. Саме динамічний аспект відображає більшою

мірою традиційні риси національного сприйняття дійсності, оскільки завдяки динамічному аспекту можна простежити закономірності структуризації та семантичного обсягу концепту, він дає змогу експлікувати змістові обсяги концепту, специфіку змістової ємності концепту. Вживання слів і висловів у мові в більшій мірі зумовлено суб'єктивними факторами. Дослідження оцінного конотативного елемента значення слів дасть змогу виявити систему оцінних стереотипів, що існують в українській лінгвокультурній спільності, адже досліджувані концепти мають адгерентну експресивність – інтенсивну виразність мовного знака, що сформувалася тільки в певному контексті, ситуації, умовах, а не в основному словниковому значенні.

Перспективу досліджень вбачаємо у вивченні аспектів реалізації базових політичних концептів в україномовному дискурсі з метою виявлення їхніх інтеграційних та диференційних ознак як структурних компонентів внутрішньої системи.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки рус. культуры, 1999. 896 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. 2-е изд. М.: Высш. школа, 1972. 614 с.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М.: Наука, 1985. 228 с.
4. Говердовский В.И. Коннотемная структура слова. Харьков: Изд. Харьк. гос. Ун-та, 1989. 92 с.
5. Золотова Г.А. О категории оценки в русском языке. Рус. яз. в шк. 1980. № 2. С. 84–89.
6. Ивин А.А. Основания логики оценок. М.: Наука, 1970. 230 с.
7. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986. 141 с.
8. Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту: зб. наук. пр., присвяч. ювілею д-ра філол. наук, проф., академіка АН ВШ України, зав. каф. укр. мови ДонНУ Загнітка Анатолія Панасовича. Донецьк: ДонНУ, 2004. 346 с.

Анотація

Н. ГАЙДУК. СИСТЕМА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ БАЗОВИХ ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПТІВ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Статтю присвячено аналізу поглядів українських і зарубіжних лінгвістів на природу культурних цінностей, класифікацію цінностей, взаємозв'язок системи цінностей та культури; виявлено структуру фрагментів української мовної картини світу та її національних особливостей, основні моделі інтерпретації заявлених концептів.

Ключові слова: концепт, концептуальна картина світу, мовна картина світу, функційно-семантичне поле, цінність.

Анотация

Н. ГАЙДУК. СИСТЕМА КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ БАЗОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНЦЕПТОВ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

В статье проанализированы взгляды украинских и зарубежных лингвистов на природу культурных ценностей, классификации ценностей, взаимосвязи системы ценностей и культуры; выявлена структура фрагментов украинской языковой картины мира и её национальных особенностей, основные модели интерпретации данных концептов.

Ключевые слова: концепт, концептуальная картина мира, языковая картина мира, функционально-семантическое поле, ценность.

Summary

N. HAIDUK. THE SYSTEM OF CULTURAL VALUES OF THE BASIC POLITICAL CONCEPTS IN THE LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Axiological modality is an integral component of the value of its elements. This manifests the relationship of language and thought, as the evaluation value attribution of objects and phenomena of reality, is one of the main functions of human consciousness and can only be done through speech. The process of axiology – the ratio of the object or phenomenon idealized model of the world, which does not include all components and parameters of reality, but only those that have value according to the culture media. Therefore, if descriptive value ratio fixed expression to reality, the evaluation value characterizing the relationship between the real world and its idealized model, and the presence or absence of correspondence between these worlds, one display to another.

It performs many functions, one of which is also axiological or regulatory function. In assessing the apparent general laws of human thought and knowledge of the world, so it is universal linguistic categories. All languages have such units in the structure of value are presented in varying degrees axiological component.

Because the opinion which defines axiological modality associated primarily with the system of axiology, it seems most appropriate to take as the base language assessments classification types and values identified, respectively, hedonistic, utilitarian, ethical and aesthetic. It should be noted that the type of assessment may be pragmatic and occasional. We considered only estimates as Usual, that is fixed in the mind of a linguistic community.

The article analyzes the views of Ukrainian and foreign linguists on the nature of cultural values, the classification values, the relationship of values and culture; revealed the structure of fragments of the Ukrainian language picture of the world and its national characteristics, the basic concepts of data model interpretation.

Key words: concept, conceptual picture of the world, language picture of the world, functional-semantic field, value.